

Kisebbség a kisebbségben: előny vagy hátrány?

Situation of the Ladin regional community in Italy's Trentino-Alto Adige region

ABSTRACT: The article explores the situation of the Ladin regional community in Italy's Trentino-Alto Adige region. Trento and Bolzano Autonomous Provinces constitute this region; in the former Ladins are only one out of many minorities, while in the latter Ladins are a minority within a minority thanks to the fact that the German-speaking population gives the majority of the population of the province. The article aims at finding out if this situation has a positive or a negative effect.

KEYWORDS: Ladin, minority, regional community, Trentino-Alto Adige, Italy

Olaszország nyelvi szempontból Európa egyik legheterogénebb országa, ahol a nyelvi kisebbségek jellemzően egy-egy területi tömbben élnek. Az országban, annak történelmi múltjából következően, számos őshonos kisebbségi csoportot találunk, amelyek helyzetét a regionalizáció folyamata befolyásolja.¹ A regionalizációnak azért van szerepe az olaszországi kisebbségvédelemben, mert a központilag kialakított regionális berendezkedés jelöli ki az állam alatti közigazgatási egységek területét és hatásköreit, és ez az a tér, amelyben a kisebbségvédelmi rezsim is érvényesül. Az ország regionális átalakításának gondolata a II. világháborút követően merült fel, amely szakított a fasizmus centralizált közigazgatásával és reflektált a regionális autonomista törekvésekre is. A régiók kialakítása először az ország

* A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. E-mail: korpics.fanni@uni-nke.hu; ID 0000-0001-8149-402X

¹ A regionalizáció szerepét a kisebbség a kisebbségben státuszú közösségek helyzetére nézve ebben a tanulmányban közigazgatási szempontból vizsgálom meg. Olaszország területi igazgatásának Trentino-Alto Adige régiójára vonatkozó aspektusait elemezve ez jól szemléltethető.

perifériáin található területeken, köztük Trentino–Alto Adige régióban² valósult meg az elsők között, itt az egységes területi tömbben élő német ajkú kisebbség indokolta a terület speciális státusszal való felruházását.³ A tartományban azonban nemcsak német közösségeket találunk; de egy latin eredetű nyelvi csoport, a ladin is a régió völgyeiben van otthon. Amennyiben az olaszt nemzeti nyelvnek, a németet pedig a régió tekintetében domináns kisebbségi nyelvnek tekintjük, a ladin nyelvet regionális kisebbségi nyelvként definiálhatjuk, hiszen a régió belül a többi nyelvhez képest kisebbségben van.

Olaszország regionális állammodellje, a „lo stato regionale” szükségszerűen meghatározza a ladin kisebbségi csoport mozgásterét, különösen az először a régióra, majd az azt alkotó megyékre vonatkozó területi autonómiának és a területi igazgatási funkciók decentralizációjának köszönhetően. Kiemelendő itt ugyanakkor, hogy a regionalizáció önmagában az állam területi igazgatásának regionális alapokon történő átszervezését jelöli, míg a decentralizáció az állami kompetenciák az állam alatti szintekre történő transzferét. Olaszországban e két modell fúziója alakította ki azt az elegyet, amely akár túlélési esélyt jelenthet egy olyan kettős kisebbségben lévő, alacsony létszámú közösség számára, mint amilyen a ladin. A tanulmányban a ladin közösség helyzetét vizsgálom meg, különös tekintettel a nemzeti, regionális és megyei⁴ szintű szabályozásra. A ladin nyelvet a Dolomitok vonulatai mentén öt völgyben összesen kb. 30 000 ember beszéli.⁵ Az öt völgyből három Trentino–Alto Adige régióban van; Val Gardena és Val Badia Bolzano Autonóm Megye területén, Val di Fassa pedig Trento Autonóm Megyében található. A másik két völgy Fodóm és Ampezzo Veneto régióban terül el, emiatt a cikkben csak említés szintjén szerepelnek. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt a lokális nyelvvelmi intézkedésekre nem térek ki, tekintettel arra, hogy a ladin közösség számos települési önkormányzathoz tartozik nemcsak Alto-Adige régió két autonóm megyéjében, de Veneto⁶ tartományban is.

Történelmi perspektívából mondhatjuk, hogy a Római Birodalom bukását követően egészen az ország 1861-es egyesítéséig az Appenini-félszigeten nem

² A tanulmányban a régió és a tartomány kifejezések ugyanazt a közigazgatási szintet jelölik, amely az állami szint alatt, de a megyei/provinciális szint fölött helyezkedik el.

³ D’Atena, Antonio: Regionalism in Italy. *Italian Papers on Federalism*, 2013/1. 1–31.

⁴ Az olasz közigazgatásban használt „provincia” kifejezés magyarra két módon fordítható: megye vagy provincia. A tanulmányban e két kifejezést szinonimaként használom. A megyei/provinciális szint a közigazgatás a regionális és települési szint közötti szintje. Trentino–Alto Adige régió két autonóm megyéből áll, amelyek de jure provinciák, de facto azonban a régiókkal megegyező státusszal bírnak.

⁵ Van der Jeught, Stefaan: The Protection of Linguistic Minorities in Italy: A Clean Break with the Past. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol 15. No 3. 2016. 57–81.

⁶ Veneto régióban Belluno és Vicenza megyékben élnek még ladin közösségek Olaszországban, ezek védelmének szintje azonban messze alulmarad a Trentino–Alto Adige régióban biztosított védelem mögött.

találunk egységes államalakulatot. A terület államai pedig befolyási övezettől függően eltérő kulturális és nyelvi hatásoknak voltak kitéve, amelyek következményei a mai napig érződnek. A megosztott politikai térnek megfelelően a kialakult latin gyökerű helyi nyelvvaltozatok igen sokfélék voltak, ezek egyike az Alpok vonulataiban beszélt ladin.⁷ Az olasz nyelv politikai és az identitást meghatározó szerepe először a napóleoni háborúk folyamán mutatkozott meg, amikor a lerohant „mi” szembehelyezkedett a hódító „ők”-kel. A francia befolyással szemben mutatott rezisztencia ellenére az Itáliát egyesítő Savoyai-dinasztia mégis francia mintát követve építette ki az új államalakulat igazgatását.⁸ Ez megnyilvánul például az unitárius államberendezkedéshez való ragaszkodásban,⁹ annak ellenére, hogy a szakirodalmi számos szerzője azon az állásponton van, hogy Olaszország lassan szerkezetileg közelebb áll a föderális államberendezkedéshez, mint az unitárius-hoz. A regionális modell ez esetben áthidalja az unitárius és a föderális modellek között tátongó szakadékot, azzal, hogy az unitárius modellhez történelmi múltjuk miatt ragaszkodó államok képesek a területi igazgatásban szükségessé vált diverzifikáció megvalósítására. Az egységes olasz állam létrejöttékor nem meglepő módon az ország nyelvi térképe heterogén volt, hiszen korábban nem is volt szükség egységes nyelvi norma kidolgozására. A nyelvi sokféleség mértékének mérséklésére az állam – a korszellemnek megfelelően – szintén francia mintára azt az oktatási rendszert vetette be, amely a Toszkánában és Róma környékén beszélt dialektus standarddá emelt változatát alkalmazta¹⁰ Tömegmédiá hiányában egészen a 20. század közepéig az egyéni nyelvhasználatot szinte kizárólag egyrészt az otthoni és szűk lakóhelyi környezet, másrészt pedig az alapfokú iskolarendszer befolyásolta. Az új állam lakosságának viszont mindössze 5%-a beszélte a standarddá alakított dialektust,¹¹ ami kihívást jelentett a fiatal ország számára.

Olasz regionalizáció és kisebbségvédelmi rezsím – fejlődés kéz a kézben?

Az olasz regionalizáció a II. világháborút követően elindított, felülről lefelé irányuló decentralizációs folyamat, de azt már megelőzte a Rómából érkező centralizációs

⁷ Ma a ladin nyelvet 5 völgyben beszélik, és hivatalos standard nyelvvaltozat hiányában mind az 5 völgyben különböző dialektusban beszélnek, ami tovább fokozza a regionális nyelv veszélyeztetett státuszát.

⁸ Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország)*. Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1993.

⁹ Brucker Balázs: *Regionális reformok Olaszországban*. In: Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Regionális reformok Európában*. Budapest: Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, 2005. 43–63.

¹⁰ Van der Jeught, 2016.

¹¹ Brucker, 2005.

erőkre reagáló spontán regionalizmus.¹² A folyamatot az olasz pártpolitikai csatározások befolyásolták, de a központnak az a törekvése, hogy a régiók az államot alkotó homogén egységek legyenek, konzisztens maradt. Ennek ellenére az olasz régióknak nemcsak a kiterjedése igen különböző, de még alkotmányos státuszuk is eltér,¹³ vagyis a föderális államokra inkább jellemző szimmetrikus regionalizáció helyett itt egy aszimmetrikus modell valósult meg. A különbségeket tovább növeli az a tény, hogy a régiók közötti gazdasági és kulturális eltérések is jelentősek, meghatározva a helyi identitásokat és a politikai agendát is.¹⁴ Az olasz régiók területi demarkációja nagyjából követi a kulturális-nyelvi-etnikai határokat,¹⁵ érdekes módon viszont éppen a latin kisebbség az, amelyet a mai igazgatási térkép két régióba és három provinciába szakít szét; egyébként a közösség szerint jelenleg ez az egyik legnagyobb gátja a hatékony kisebbségvédelmi rendszer megalkotásának. Olaszországban a regionalizáció folyamata az 1970-es években a jóléti állam kiépítésével egyidejűleg zajlott, ez egyébként összhangban állt az európai integrációs folyamatok irányával. Kaiser¹⁶ éppen ezért ezt a két párhuzamos folyamatot nevezi európaizációnak. Molnár¹⁷ pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az olasz regionalizáció folyamata során végig voltak olyan politikai erők, amelyek az ország föderalizációját tartották volna inkább kívánatosnak. Először az I. világháború után erősödött fel a föderalizáció igénye, ennek okaiként az ország északi és déli területei közötti jelentős gazdasági, kulturális és politikai különbségeket nevezhetjük meg. Az 1970-es években azonban már egy harmadik Itália is kirajzolódni látszott az ország középső területein. A föderációt kifejezetten három politikai erő, az Északi Liga, az Agnelli Alapítvány és a főleg baloldali polgármesterek mozgalma szerette volna elérni, végül azonban a kifejezett föderalizáció helyett a regionalizmust valósították meg.

Az új regionalizmus 1980-ban induló hullámában az olasz régiók aktivitása is megnőtt, ugyanakkor nemzetközi mozgásterük igen szűk maradt, a nemzeti

¹² Parker, Simon: Managing the political field: Italian regions and the territorialisation of politics in the second republic. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol. 8. No. 2. 2006. 235–253.

¹³ Dente, Bruno: Az állam és a települések között – a régiók szerepe Olaszországban. In: Horváth Gyula (szerk.): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. Pécs: MTA RKK, 1993. 321–331.

¹⁴ Agnew, John: The Dramaturgy of Horizons: Geographical Scale in the 'Reconstruction of Italy' by the New Italian Political Parties. *Political Geography*, Vol 16. No. 2. February 1997. 99–121.

¹⁵ Desideri, Carlo: Italian Regions in the European Community. In: Keating, Michael (ed.): *The European Union and the Regions*. Oxford: Clarendon Press, 1995. 65–87.

¹⁶ Kaiser Tamás: Európaizáció és államreform Olaszországban. In: Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Regionális reformok Európában*. Budapest: Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, 2005. 65–86.

¹⁷ Molnár Anna: Az önkormányzatiság kiépülése Olaszországban. A föderalizmus vita. *Regio*, 2002/4. 194–218.

intézményeken keresztül csatornázhatják be érdekeiket a globális térbe.¹⁸ Az új regionalizmus a központi politikai tervezés paradigmáját váltotta a 20. század utolsó két évtizedétől kezdődően; míg a II. világháború utáni újjáépítéshez a terület egy egészként történő igazgatása volt a racionális modell, addig az új regionalizmus hatására induló reterritorializációval a területiség ismét egyre inkább meghatározza a politikai szereplők és az intézmények működését,¹⁹ a terület mint központi elem egyre inkább újra az igazgatási paradigma alapkövévé vált. Az önkormányzati jogkörök szélesedése szükségessé tette továbbá olyan mechanizmusok kialakítását, amelyek a kormányzás különböző szintjei között biztosítják az együttműködés hatékonyságát.²⁰ A regionalizáció egyik fontos mérföldköve az ún. Bassanini-reformok voltak, amelyeknek elsődleges célja a hatékonyság növelése volt; amelyek keretében egyes közigazgatási feladat- és hatáskörök szubnacionális szintre kerültek. Az 1990-es években a Bassanini-reformoknak köszönhetően a régiók kezébe került például a helyi önkormányzatok és a megyék által biztosított szolgáltatások finanszírozása és szervezése.²¹

Az olasz alkotmány sajátossága, hogy annak ellenére, hogy rögzíti a köztársaság egységét és oszthatatlanságát, biztosítja a helyi autonómiák működését és fejlődését.²² A regionalizáció paramétereit az alkotmány V. fejezete tartalmazza; kimondja, hogy a Köztársaság az államból, a régiókból, a provinciákból, a metropoliszokból, és a településekből áll, amelyek önálló entitások és saját státútummal rendelkeznek.²³ Itt érdemes megállni, és elgondolkozni azon, hogy az ernyő, amely alatt maga az állam is csak az egyik igazgatási szint a sok közül, a Köztársaság. Öt régió, köztük Trentino–Alto Adige speciális státusszal rendelkezik, mivel vagy meghatározó kulturális örökséggel és erős regionális identitással bírnak,²⁴ vagy pedig gazdasági helyzetük és földrajzi elkülönültségük indokolja ezt. A speciális jogállású régiók és az állam kapcsolata nem hierarchiára, hanem paritásra épít.²⁵ A speciális jogállású régiók egyéni jogalkotási hatásköreit a saját

¹⁸ Desideri, 1995.

¹⁹ Parker, 2006.

²⁰ Gentilini, Alessandro: Regions and Local Authorities. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 221–248.

²¹ Parker, 2006.

²² D'Atena, Antonio: Between Spain and Germany: The Historical Models of Italian Regionalism. In: Mangiameli Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 66–79.

²³ Costituzione della Repubblica Italiana. <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione> (Utolsó letöltés: 2024. november 19.)

²⁴ Keating, Michael: *The New Regionalism in Western Europe*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 1998.

²⁵ Palermo, Francesco: South Tyrol's Special Status within the Italian Constitution. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko Josep (eds.) *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 33–49.

autonómiastatútumaik tartalmazzák.²⁶ Az alkotmány a Köztársaság területi igazgatásának leírásában azt állapítja meg, hogy azok a hatáskörök, amelyeket nem kifejezetten az államnak tart fenn, a régióknál vannak, a konkuráló kompetenciákat pedig az állam és a régiók megosztva gyakorolják.²⁷ Vagyis a főszabály szerint az adminisztratív kompetenciákat a szubnacionális igazgatási szintek gyakorolják a szubszidiaritás elvének megfelelően.²⁸ A régiók igazgatását a regionális tanács, a *giunta* mint jogalkotó, amely a régió kormányaként funkcionál, és a régió elnöke mint a végrehajtó hatalom két pillére együttesen végzik. A 132. cikk egyébként lehetőséget biztosít arra, hogy egy provincia régiót váltson, ha a lakosság többsége ezt referendumon megszavazza, a Köztársaság pedig a regionális tanácsok beleegyezésével jóváhagyja,²⁹ vagyis van alkotmányos kerete annak, hogy adott esetben a latin területek egyetlen közigazgatási egységben egyesüljenek, ugyanakkor valós esély erre nem igazán mutatkozik.

Az olasz regionalizáció valójában harmadikutas regionalizáció, mivel az állami feladatok decentralizálása az oktatás, az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság, a munkaügy és az egészségügy területén merült fel, az alkotmány viszont nem szabályozza a régiók és a települési önkormányzatok közötti kapcsolatokat.³⁰ Az alkotmány kifejezetten csak a régiók jogköreiről rendelkezik, a közigazgatás alacsonyabb szintjeinek hatásköreit keretnormák szabályozzák.³¹ A különleges jogállású, jellemzően az ország területének periferiáján elhelyezkedő régiók létjogosultságát történelmi, földrajzi, gazdasági és etnikai szempontok magyarázzák.³² Ahogy fentebb kifejtettem, Olaszország esetében valójában egy kvázi föderális rendszerről beszélhetünk az unitárius államberendezkedés megtartása mellett, amelyet közigazgatási nézőpontból adminisztratív föderalizmusnak is nevezhetünk, hiszen ez az a rendszer, amelynek keretében a központ számos feladatát a regionális szervekre ruházta át.³³ Olaszország mint regionalizált állam ugyanakkor nem helyezhető az unitárius, de a föderális államok kategóriájába sem, függetlenül attól, hogy az alkotmányban mi

²⁶ Parolari, Sara – Voltmer, Leonhard: Legislative and Administrative Autonomy. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.), Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 77–103.

²⁷ Costituzione della Repubblica Italiana <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione> (Utolsó letöltés: 2024. november 19.)

²⁸ Parolari – Voltmer, 2008.

²⁹ Costituzione della Repubblica Italiana <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione> (Utolsó letöltés: 2024. november 19.)

³⁰ Mező István: Az olasz regionális állam kialakulásának és működésének vázlatos áttekintése. In: Mező István – Wiener György (szerk.): *Regionalizmus és Önkormányzatiság*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005. 131–156.

³¹ Brucker, 2005.

³² Sipos, 1993.

³³ Castelli, Luca: The Administrative Structure of Italian Regions. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 197–219.

szerepel. Woelk³⁴ „kooperatív regionalizmus”-ként jellemzi az olasz rendszert, de felhívja a figyelmet arra, hogy a kooperációt támogató és végző intézményrendszer még nem teljes. Éppen ezért kell felhívni a figyelmet arra, hogy a regionalizáció nem statikus jelenség, hanem folyamat, amely ráadásul nemcsak eltérő államokban, de különböző közigazgatási alegységekben is más-más eredményt hozhat.

Az olasz állam regionalizációja ennek megfelelően hosszas reformfolyamatok keretében alakult, amelyek közül az egyik legfontosabb a 2000-es évek fordulójára tehető, ez újradefiniálta az állam szerkezeti felépítését, főként a törvényhozó hatalom vertikális felosztását illetően.³⁵ 1999-ben az alkotmány 123. cikkének módosításával a régiók lehetőséget kaptak arra, hogy meghatározhassák saját önkormányzatuk formáját.³⁶ A 2001-es nagy regionális reform pedig bővítette a konkuráló kompetenciák körét, és a régiók reziduális hatáskörének meghatározására is sor került ekkor, s ezek olyan hatáskörök, amelyeket egyik igazgatási rendszerhez sem lehet konkrétan rendelni.³⁷ További fontos újdonság volt, hogy az alkotmány 117. cikke megengedte, hogy a régiók az őket érintő politikaterületeken szerződhessenek más államokkal vagy azok szubnacionális területi egységeivel.³⁸ A ladin kisebbség szempontjából ez amiatt bír különös jelentőséggel, mert a ladin nyelvterület túlnyúlik Olaszország határain, ladin ajkú közösségek élnek Svájc Graubünden kantonjában is. A 2001-es reformtervezetet egyébként referendumnak vetették alá, amelyen a voksukat leadók 56,91%-a szavazott az alkotmánymódosítás mellett.³⁹ A tervezet elfogadásának eredményeképpen módosult az alkotmány V. fejezete, amely az olasz állam területi igazgatásának mikéntjét írja le. Ebben bővült a régiók számára megszerezhető kompetenciák köre. Az olasz regionalizáció legfrissebb fejleményeként 2024-ben a 192. számú törvény az ún. differenciált regionalizmust szentesíti. A differenciált regionalizmus valójában nem más, mint aszimmetrikus regionalizáció. A 192/2024. számú törvény a rendes jogállású régiók autonómiájá-

³⁴ Woelk, Jens: What It Means to Be Special in Relations with the Central State: Institutions and Procedures. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 121–142.

³⁵ Dr. Wiener György: A regionális államfejlődés nyugat-európai modelljei. In: Mező István–Wiener György (szerk.): *Regionalizmus és Önkormányzatiság*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005. 30–40.

³⁶ Viceconte, Nicola: Statutes and the Regional Forms of Government. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 137–170.

³⁷ Arabia, Aida Giulia: Legislation by the Ordinary Statute Regions: Powers and Subjects. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 171–195.

³⁸ Saputelli, Gabriella: The Regions and Their International Activities. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 281–306.

³⁹ Brucker, 2005.

hoz kapcsolódó jogkörök bővítésére vonatkozik, amennyiben lehetőséget biztosít számukra az alkotmányban konkuráló jogkörként említett tárgykörökben további kompetenciák megszerzésére. A kompetenciatranszfer a szóban forgó régióknak kell igényelnie az államtól, de azt a parlamentnek kell jóváhagynia. A régiók a nekik juttatott autonóm funkciók ellátását alsóbb szintekre delegálhatják.⁴⁰

Az Olasz Köztársaság alkotmánya a 6. cikkében biztosítja a határokon belül élő nyelvi kisebbségeket az állami védelemtől.⁴¹ Ezen túlmenően viszont az 1999/482. számú törvény kimondja, hogy a Köztársaság nyelve, vagyis az államnyelv az olasz, viszont kifejezett feladatává teszi a nyelvi örökség védelmét a felsorolt nyelvek és kisebbségi közösségek vonatkozásában, amelyek között ott találjuk a németet és a ladint is. Lehetőséget ad a különböző területi egységek igazgatása alatt álló kisebbségeknek arra, hogy közös intézményeket állítsanak fel. Ez a ladinok számára különösen fontos passzus, hiszen három különböző területi egység igazgatása alatt állnak. Emellett megemlíti a kisebbségi nyelvek oktatásának szükségességét az általános iskolára és a középiskola alsó tagozatára vonatkozóan. A törvény engedélyezi továbbá a hely- és személynevek kisebbségi nyelven történő írását is, a kisebbség által lakott területeken. A törvény a megnevezett nyelvek védelmére kijelölt terület meghatározását az érintett megyei tanácsokra bízta. A jogszabály a kisebbségi nyelv tanítására, annak közigazgatásban való alkalmazására, a földrajzi nevek kiírására, a médijelenlétre, a pénzügyi támogatásra, a helyi nyelvédelemmel foglalkozó intézmények felállítására, a regionális nyelvi szabályozások alkotására és a kisebbségi nyelvek terjesztésére adja meg a jogot.⁴² A kisebbségek védelmének gyakorlati megvalósításába az alkotmány a közigazgatás minden szintjét bevonja, így nemcsak az államot, hanem a regionális, a megyei és a települési önkormányzatokat is.⁴³

Trentino–Alto Adige – a különlegesenél egyedibb státusz

Trentino–Alto Adige Olaszország északkeleti részén, az Alpokban, az osztrák határ mentén terül el 13 607 km²-en; ez az ország területének 4,5%-a. A terület Olaszország egyik legkevésbé urbanizált, ugyanakkor az egyik leggazdagabb régiója, amelynek gazdaságát elsődlegesen a szolgáltató szektor, azon belül is a turizmus

⁴⁰ Decreto legislativo. 13 dicembre 2024, n. 192. <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2024/12/16/24G00214/sg> (Utolsó letöltés: 2025. február 16.)

⁴¹ Costituzione della Repubblica Italiana.

⁴² Legge 15 dicembre 1999, n. 482. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1999;482> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)

⁴³ Rautz, Günther: A 'Minority within a Minority': The Special Status of the Ladin Valleys. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 279–290.

határozzák meg.⁴⁴ Trentino–Alto Adige valójában a német anyanyelvűek által szigetyszerűen lakott terület, német nyelvi exklávé. Az Olaszországban élő németek túlnyomó részben a régió dél-tiroli részén, Alto Adige megyében élnek,⁴⁵ ahol a ladin regionális csoport státusza kisebbség a kisebbségben helyzetként értelmezhető, mivel a többséget a német ajkúak adják. Trentinóban tehát a ladin közösség a német mellett csak a kisebb létszámú kisebbség.⁴⁶ Olaszország területi igazgatása, különösen Trentino–Alto Adige vonatkozásában a többszintű kormányzás elvének modelljét rajzolja ki. Ennek okaként egyrészt az európai integrációban ebbe az irányba mutató tendenciákat, másrészt viszont az etnoregionális mozgalmak szerepét azonosíthatjuk. E két erő együttes jelenléte különösen előnyös az egy területi tömbben élő kisebbségi csoportok, például a németek és a ladinok számára.⁴⁷ Trentino–Alto Adigében találjuk Olaszország egyik legkidolgozottabb nyelv- és kisebbségvédelmi rezsimjét.⁴⁸

A 2001-es alkotmányreform a 116. cikk módosításával kimondta, hogy Trento és Bolzano Autonóm Provinciák alkotják Trentino–Alto Adige régióját, a korábbi fordított felálláshoz képest, amelyben a régió bomlott két autonóm megyére. Az alkotmány ennek megfelelően külön kezeli Trentino és Bolzano Autonóm Megyéket, a régiókkal egy szinten említi őket.⁴⁹ Valójában tehát a régió autonóm megyéi de facto régióknak tekinthetők. A regionális reform azt is megváltoztatta a 116. cikk szövegezésén, hogy a speciális jogállású régiók nemcsak különleges státuszt „élveznek”, hanem azzal „rendelkeznek”, ami fontos megfogalmazásbéli különbség. A különleges státuszú régióknak az egész jogrendszer figyelembevételével kell jogot alkotniuk, a státútumukat pedig a regionális tanács abszolút többsége hagyhatja jóvá.⁵⁰ Az alkotmányreform keretében elfogadott 2001/2. számú alkotmánytörvény 4. cikke kifejezetten Trentino–Alto Adigére vonatkozott, de a státútumot nem újította meg. Itt került ugyanakkor kimondásra az, hogy a választási rendszer annyiban módosul, hogy a megyei tanácsok képviselőit választják meg, a megyei tanácsok pedig a regionális tanácsot közösen alkotják. Hasonlóan a régió és a provinciák viszonyának

⁴⁴ Cavallaro, Chiara: Regional Geography. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 81–109.

⁴⁵ Migliori Michele: Introduction to the German Language Islands in Italy: A Historical and Legal Overview. *Acta Humana*, 2018. Special Edition, 31–37.

⁴⁶ Brucker, 2005.

⁴⁷ Vizi Balázs: Valle d’Aosta tartomány és az alkotmányos reform Olaszországban. *Kisebbségkutatás*, 2011/3. 361–377.

⁴⁸ Van der Jeught, 2016.

⁴⁹ Legge Costituzionale 18 ottobre 2001 , n. 3. <https://www.normattiva.it/esporta/attoCompleto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2001-10-24&atto.codiceRedazionale=001G0430> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)

⁵⁰ Ferrara, Antonio – Scarpone, Davide: The Special Regions and the Autonomous Provinces. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer. 2014. 111–135.

módosításához, a választási rendszer reformjából is kiténik, az elsődleges autonómia nem a régiónál, hanem az autonóm megyéknél van. A ladin kisebbség szempontjából a jogszabály különös jelentősége az, hogy garantálja a közösség képviselőjét Bolzano megyei tanácsában, Trentinóra vonatkozóan pedig kimondja, hogy ott egy széklet a ladin érintettségű terület képviselőjének kell fenntartani.⁵¹

Az 1999/482. törvényre reflektálva Trentino–Alto Adige 2018-ban törvényt hozott a regionális tanács, illetve a régiót alkotó autonóm megyék kezdeményezéseinek, illetve együttműködésüknek a támogatására. Így pártolja a helyi kisebbségi nyelvek használatát a kommunikációs csatornákon, ezek oktatását, a nyelvészeti kutatásokat és munkákat, elősegíti azt, hogy a felnőttek is elsajátíthassák ezeket a kisebbségi nyelveket, vállalja, hogy olyan gazdasági környezetet teremtsen, amely lehetővé teszi a kisebbségi nyelveket használó személyek lakóhelyükön maradását, pártfogolja a nyelvvédelemmel foglalkozó intézmények létrehozását és munkáját, segít a határon túli kapcsolatok kiépítésében.⁵²

Történeti visszatekintésben a fasiszmus nacionalizmusa a térségben azért is volt különösen problematikus, mert amikor Alto Adige az egységes Olasz Királyság részévé vált, a lakosság alig 4%-a volt olasz ajkú. A fasiszmus uralma alatt a hely- és tulajdonveveket Ettore Tolomei munkássága nyomán olaszosították, ráadásul az iskolák és a közigazgatás nyelvét kizárólag az olaszt nyilvánították. Ezen túlmenően a fasiszták az iparosítás álcájával olasz ajkúakat telepítettek be, a német ajkúakat pedig a terület elhagyására, német területekre költözésre ösztönözték.⁵³ Valójában a fasiszta rezsim 1927-ben alakította ki azt a területi igazgatást, amelyben Badia és Gardena völgyek Bolzano megyéhez, míg a Fassa völgye Trento megyéhez tartoznak. Mussolini úgy vélte, a dialektusok aláássák a kormányzatot, ezért a párt a kisebbségek teljes asszimilációjára törekedett. Az 1939-ben Hitlerrel kötött megállapodás értelmében a németek mellett a ladinoknak is felajánlották az optálás lehetőségét, amelynek lehetősége egészen 1943-ig, a völgyek a Harmadik Birodalom által történő megszállásáig fennállt. Négy év alatt Val Gardena ladin lakosságának 81%-a hagyta el az országot, Val Badiában pedig 32% döntött a kiköltözés mellett. A háború végét követően a ladinok többsége a helyi német

⁵¹ Legge costituzionale 31 gennaio 2001 , n. 2 <https://www.normattiva.it/esporta/attoCompleto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2001-02-01&atto.codiceRedazionale=001G0044> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)

⁵² Legge Regionale. 24 maggio 2018, n. 3 Norme in materia di tutela e promozione delle minoranze linguistiche cimbra, mochena e ladina della Regione autonoma Trentino-Alto Adige/Sudtirolo. Regione Trentino-Alto Adige. Gazzetta Ufficiale. <https://www.gazzettaufficiale.it/atto/stampa/regioni/originario> (Utolsó letöltés: 2025. január 25.)

⁵³ Landschner, Emma: History of the South Tyrol Conflict and its Settlement. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 3–16.

ajkú lakossággal egyetértésben támogatta volna a terület Ausztriához történő csatlakozását.⁵⁴

A régió mint közigazgatási egység megteremtésének szükségessége már Trentino–Alto Adige és Venezia Giulia Olaszországhoz csatolása, azaz az I. világháború után egyértelművé vált. A fasiszta párt hatalomra kerülése miatt viszont a regionális rezsim kidolgozása megrekedt, hiszen a Mussolini-kormány kiemelt célja volt a központosítás, amely a nyelvi kisebbségeket különösen kedvezőtlenül érintette nemcsak itt, de szerte az országban.⁵⁵ A kisebbségi nyelvhasználatot sem az oktatásban, sem a közigazgatásban nem támogatták az ország egyik részén sem, a médiában pedig tiltották. Ma már az állam területiális konstitúciójához hozzátartoznak a helynévmegjelölések, a helyi-regionális identitások, illetve a hatalommegosztás komplex rendszere, amely Olaszországban erős heterogenitást mutat; az országban meghatározó jelentőséggel bír a területi egységek demarkációja. Trentino–Alto Adige esetében például a régió területének jogi meghatározását a német nyelvi jellemzők erőteljesen befolyásolták. A földrajzi akkomodációt, vagyis a helyi lakosság egyedi igényeinek az állam területi igazgatásában történő figyelembevételét az a komplex hatalommegosztási rendszer biztosítja, amely a vizsgált régió esetében önkormányzatiságot ad a domináns kisebbség, a németek számára. A nyelvi kritérium és a hatalommegosztás erre alapozó modellje képes a kialakított igazgatási egységen belül jelentkező nyelvi diverzitás kezelésére. A régiók területének a ladin érdekek szerint történő módosítása viszont nem valószínű, még ha az alkotmány nem is zárja ki ennek lehetőségét,⁵⁶ hiszen a komplex területi autonómia itt kialakított rendszere döntően a német ajkúak szecessziójának megakadályozását szolgálja.

Trentino–Alto Adige autonómiájának alapját egyébként a De Gasperi–Gruber egyezmény adja 1946-ból, amelynek aláírói az olasz miniszterelnök, Alcide De Gasperi és az osztrák külügyminiszter, Karl Gruber voltak. A hivatalos nevén Párizsi Egyezmény ugyan nem említi a ladinokat, de azt igen, hogy a területen élő populációk autonóm törvényhozási és végrehajtási jogkörökhöz juthatnak.⁵⁷ Ez az a passzus, amelyre a ladin közösség későbbi kisebbségvédelmi törekvéseit alapozta. A területi autonómiát ezt követően 1948-ban az 5. számú alkotmánytörvény ratifikálta, amely egyben a régió státútuma is lett. A dokumentum Trento városát jelöli meg fővárosként, és teljes jogegyenlőséget biztosít az állampolgároknak nyelvi-etnikai hovatarozástól függetlenül. Az első autonómiastátútum a régiót két provinciára osztotta, amelyek partikuláris autonómiát kaptak. Bolzano Autonóm Megye kapcsán helyt kapott az a passzus, miszerint az oktatás olasz és német

⁵⁴ Rautz, 2008.

⁵⁵ Sipos, 1993.

⁵⁶ Nicolini, Matteo: Chapter 7: Reforming the territorial constitution in Italy: some reflections on durability and change. In: Abels, Gabriele – Battke, Jan (eds.): *Regional Governance in the EU*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2019. 106–122.

⁵⁷ Landtschner, 2008.

nyelven egyaránt folyik, a ladin településeken pedig az óvodákban és az általános iskolákban a ladint is használni lehet.⁵⁸ Trento megyére itt még nem találunk ilyen jellegű kikötést. A Párizsi Egyezmény célja elsődlegesen a Bolzano és Trentino megyékben élő német ajkú lakosság jogegyenlőségének biztosítása volt, a dél-tiroli németek azonban hiányolták a provincia területi autonómiáját; ezzel a ladinok is egyetértettek, és támogatták a törekvéseiket. Az elégedetlenség helyenként erőszakhoz vezetett, miközben Ausztria és az ENSZ nyomására elfogadták az ún. „Csomag”-ot, amelynek részeként felállították a héttagú Állandó Dél-Tirol Bizottságot, amelyet a régió részéről egy tizenkét tagú, a provincia részéről pedig egy hattagú bizottság ellenőrzött.⁵⁹ A bizottságok az autonómiastatútum reformjának kidolgozásán munkálkodtak, kifejezetten a német és kisebb részben a ladin közösség érdekei nagyobb mértékű figyelembevételének igényével. Már a „Csomag” elméletben áthelyezte az autonómiát a regionális szintről a provincia szintjére; ez egyedülálló az olasz alkotmányos rendszerben, hiszen más megyéknek nincs önálló jogalkotási és közigazgatási hatáskörük.⁶⁰

Az 1972-es második autonómiastatútum már nemcsak a német, de a ladin kisebbségről is említést tesz, és kimondja, hogy mindhárom csoport (az olasz, a német és a ladin) arányosan vehet részt a Regionális és a Megyei Tanácsok működésében. Az oktatásban is erősödött ekkor a ladin szerepe, ráadásul a ladinok jogot kaptak a településeiken működő ügyekkel foglalkozó hivatalokban a regionális nyelv használatára.⁶¹ A ladin és a német nyelvi csoport érdekérvényesítése a második autonómiastatútum kidolgozása idején inkább egymást támogatva, mintsem egymás ellenében történt, amit jól mutat, hogy a Südtiroler Volkspartei (SVP), vagyis a dél-tiroli néppárt valójában német–ladin kollektív párt volt annak 1946-os létrehozásától kezdődően.⁶² Kezdetben a ladin regionális nyelv megőrzésének igénye kizárólag egy szűk kulturális elit ügye volt, amely 1905-ben létrehozta az *Union Ladina* szervezetet, a ma is működő *Union Generela di Ladins dla Dolomites* elődjét. A politikai elit a közösség kis lélekszámát figyelembe véve jobbnak látta saját érdekei érvényesítésének a német nyelvi csoport törekvéseivel való összekapcsolását, így a párt politikai programjának támogatásáért cserébe a ladin elit saját érdekeinek politikai képviselétét kérte, amelynek egyébként része volt a ladin völgyek egyazon közigazgatási egység hatásköre alatti egyesítése.⁶³

⁵⁸ Legge costituzionale 26 febbraio 1948, n. 5. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=7747> (Utolsó letöltés: 2024. november 20.)

⁵⁹ Sipos, 1993.

⁶⁰ Lantschner, 2008.

⁶¹ Van der Jeught, 2016.

⁶² Benedikter, Roland: The South Tyrol Model: Ethnic Pacification in a Nutshell. *E-International Relations*. JUL 19 2021. <https://www.e-ir.info/2021/07/19/the-south-tyrol-model-ethnic-pacification-in-a-nutshell/> (Utolsó letöltés: 2025. január 26.)

⁶³ Ruggeri, Matteo: I ladini dolomitici e il nazionalismo: ragioni storiche di una condizione di marginalità politica. *Ladinia*, XLVII., 2023. 121–164.

A második autonómiastátútum kimondja, hogy Bolzano megye minden nyelvi csoportot egyformán véd és támogat, Trentino pedig vállalást tett kimondottan a ladin közösség kulturális, gazdasági és szociális előmenetelének támogatására. A regionális *giuntában* – tanácsban – garantálni kell a ladin képviselő helyét még akkor is, ha ez az etnikai arányosság elvével szembemegy. Bolzano megyei tanácsának szabályzata kimondja a ladin nyelvi csoport kötelező képviselőjét. Itt az elnököt a tanács működésének első 30 hónapjában a német nyelvi csoport képviselői közül választják, a második időszakban pedig az olaszok közül, de ladin nyelvű elnököt is választhatnak, ha a többség úgy kívánja. A *Giunta* három alelnöke közül azonban Bolzanóban az egyik mindig a ladin közösségből kerül ki. A megyében ezen túlmenően a közigazgatási hivatalokban azokon a településeken, ahol a ladinok többséget alkotnak, ladin nyelvű személyzetnek kell lennie. 1972-től fokozatosan valósították meg a munkaerőpiacon az etnikai arányosság elvét, a népszámlálásokon nyert adatoknak köszönhetően. Ez nem tömeges elbocsájtásokkal valósult meg, hanem az újonnan meghirdetett állásoknál figyelembe vették azt is, hogy az adott pozíciót melyik nyelvi csoportból származó pályázók előtt nyitják meg. A 19. cikk teszi le a paretetikus iskolarendszer alapkövét a bolzanói ladin területek vonatkozásában. A paretetikus iskola annyit tesz, hogy a német és az olasz nyelv egyenlő mértékben van jelen az iskolában a ladin mellett. A státútum Trentinóban pedig garantálja a ladin nyelv és kultúra tanítását a ladin nyelvű településeken. Trento releváns kérdésekben közigazgatási funkciókat delegálhat a *Comun General de Fascia* részére a ladin nyelvi kisebbség számára.⁶⁴ A regionális autonómia legnagyobb vívmányai pedig azok, hogy egyrészt az asszimiláció helyett a kisebbségek védelmére helyeződik a hangsúly, másrészt az államközi megállapodás kedvezően hat a kisebbségek életére. Az autonómia nemcsak elősegíti a kisebbségi jogok védelmét, de jó kapcsolatot is kialakít a különböző kisebbségi csoportok között.⁶⁵ Az 1988/574. számú elnöki rendelet egyébként kifejezetten a ladin nyelv kérdésével foglalkozik, és kimondja, hogy azt a ladin nyelvű településeken, illetőleg azokon kívül a kifejezetten ladin ügyekkel foglalkozó hivatalokban, a rendvédelmi szervek kivételével, lehet használni. A régió és Bolzano megye is vállalják a jogszabályok szövegének ladin nyelven is történő közzétételét. Az igazságszolgáltatásban Bolzanóban alkalmazható a ladin is.⁶⁶

⁶⁴ Statuto Speciale per il Trentino–Alto Adige / Sonderstatut für Trentino – Südtirol https://www.regione.taa.it/content/download/34421/1348589/file/STATUTO_SONDERSTATUT.pdf (Utolsó letöltés: 2014. november 20.)

⁶⁵ Woelk, 2008.

⁶⁶ Decreto del Presidente della Repubblica 5 luglio 1988, n. 574. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:presidente.repubblica:decreto:1988-07-15;574!vig=> (Utolsó letöltés: 2014. november 20.)

Trentino–Alto Adige második autonómiastatútumát vizsgálva megállapítható, hogy Bolzano Autonóm Megyében a ladin kisebbség védelme szélesebb körű, mint Trentinóban, és ez kifejezetten annak a kisebbség a kisebbségben státuszának köszönhető, amelyet az érintettek Dél-Tirolban élveznek. Alto Adige autonómia-ja és kisebbségvédelmi rendszere azért kidolgozottabb, mert a területen többséget alkotó német nemzeti kisebbség nagyobb vehemenciával áll ki saját érdekei mellett, és ennek révén a ladinok egyfajta potyautasként részesülnek az előnyökből. A régió különleges státusza emellett lehetővé teszi, hogy számottevő pénzügyi támogatást nyújtson a kisebbségi nyelvek és kultúrák megőrzésére és védelmére. A különleges jogállású régiók adóbevételeik kétharmadát tarthatják maguknál, és dönthetnek azok felhasználásáról.⁶⁷ Elméletileg az állam és a speciális régiók kapcsolata nem hierarchián, hanem paritáson kell, hogy alapuljon. A Statútum általános jellegű normákat fogalmaz meg, a gyakorlati megvalósítást, vagyis az etnikai kvótarendszert, a nyelvhasználatot vagy az iskolarendszert a beiktatási határozatok szabályozzák. Az autonómiastatútumok kiegészítését a regionális parlament kezdeményezheti a nemzeti parlament bármely tagjának, illetve az autonóm megyék parlamentjeinek javaslatára. Avolio⁶⁸ szerint a ladin kisebbség politikai képvisellete Trentino megyében inkább a területi, míg Bolzano megyében inkább a személyi elvet követi.

A nyelvi arányok a területen nemcsak a globalizáció és annak asszimiláló hatásai miatt változtak az elmúlt több mint 80 év alatt, hanem azért is, mert Trentino-Alto Adige régió igen népszerű célpontnak számít a bevándorlók és a vendégmunkások között. A nagy volumenű bevándorlás az ezredforduló környékén kezdődött. Ugyan az elvándorlás mértéke is számottevő, de a mérleg összességében általában pozitív. Mivel a bevándorlók főként az olasz nyelvterületről vagy külföldről érkeznek, ezért a nyelvhasználati arányok is ennek megfelelően mozdulnak el, amely a kettős kisebbségben lévő ladin nyelvre és használóira nézve kifejezetten negatív következményekkel járhat.⁶⁹ A nyelvi csoportok létszámát a népszámlálások révén mérik, monitorozzák a lakosság összetételének változásait; erre amiatt van szükség, mert az autonómiajogok érvényesítése az arányosság elvén nyugszik.⁷⁰

⁶⁷ Migliori, 2018.

⁶⁸ Avolio, Giuseppe: Institutions of Self-Government. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (ed.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 68–91.

⁶⁹ Steinicke, Ernst – Walder, Judith – Löffler, Roland – Beismann, Michael: Autochthonous Linguistic Minorities in the Italian Alps: New Legislation – New Identifications – New Demographic Processes. *Journal of Alpine Research | Revue de géographie alpine*, Vol. 99. Is. 2. 2011. 1–14.

⁷⁰ Landschner Emma – Poggeschi, Giovanni: Quota System, Census and Declaration of Affiliation to a Linguistic Group. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 219–233.

A Survey Ladins 2006-ból, amely a régióban lévő mindhárom ladin völgyből gyűjtött adatokat, felhívta a figyelmet arra, hogy a ladinok identitását erőteljesen befolyásolja a mikrokörnyezetükre jellemző nyelvhasználat. A felmérés eredményei azt mutatják, hogy 50–70%-uk a ladint használja az édesanyjával való kommunikációban, viszont a megkérdezettek inkább beszélnek idősebb rokonaikkal ladinul, mint a gyermekekkel, ami arra a transzgenerációs trendre enged következtetni, hogy a nyelv generációk közötti átadása vagy stabil, vagy összességében csökkenő tendenciát mutat. A kisebbség a kisebbségben státusz előnyét viszont alátámasztja az az adat, miszerint Alto Adigében a házasságban vagy kapcsolatban élők átlagosan 70–90%-a ladinul beszél a párjával, Trentinóban ez az arány viszont 50–70% közé csökken. Ráadásul míg a dél-tiroli válaszadók 90%-a ladinul beszél kisgyermekéhez, a Fassa-völgyben mindössze 50–70% tesz így. A ladin nyelvű települések többségében a családi körben inkább ladinul folyik a kommunikáció, és ez dominálja a közösségi kommunikációt is, a munkakörnyezetben azonban már hangsúlyosabban jelenik meg az olasz nyelv, a médiahasználatban, valamint a nyomtatott termékek fogyasztásában pedig a ladin már csak az egyik használt nyelv a sok közül. A ladin mint tanítási nyelv támogatottsága is nagyjából 20 százalékponttal magasabb Val Badia és Val Gardena területén, mint Val di Fassa lakossága körében. 2006-ban a megkérdezetteknek csak körülbelül egyharmada nyilatkozott úgy, hogy szerinte hasznos lenne a standard nyelvváltozat, az ún. ladin dolomitan bevezetése a helyi nyelvváltozatok helyett.

Trentino–Alto Adige ladin ajkú lakosságának legalább 70%-a támogatja a ladin nyelvnek a helyi közigazgatásban történő hivatalos alkalmazását. Nem meglepő módon pedig a Fassa-völgyben a ladin mellett az olasz nyelv hivatalos státuszát, míg a másik két dél-tiroli völgyben a német nyelv hivatalos státuszát pártolják. Kiderült, hogy a ladin völgyekben élők inkább olaszul és elvétve inkább a dél-tiroli nyelvváltozatban szólnak a településükre tévedő ismeretlenekhez, és Alto Adigében jellemző csak az, hogy a megkérdezettek valamivel több mint fele elsődlegesen inkább a ladint használja. Val Badiában és Val Gardenában döntően ladinul szólnak a gyermekekhez, Val di Fassában a ladin mellett viszont az olasz nyelv is hangsúlyos szerephez jut. A tanítókkal Dél-Tirolban inkább ladinul, Trentinóban viszont inkább olaszul beszélnek. Csak Val Badiára jellemző, hogy az emberek kb. 90%-a nyilatkozott úgy, hogy a hivatalokban is a ladin nyelvet használja. A nyomtatott sajtót főként olasz és német nyelven olvassák, csak Val Badia területén kap szerepet a ladin is. A saját völgye nyelvváltozatát 2006-ban átlagosan legalább 70%-uk jól értette, és legalább 50%-uk jól beszélte. Alto Adigében legalább 50%-uk jól is olvasott, Trentinóban mindössze 50%-uk nyilatkozott így, a jó íráskészség viszont ez utóbbi megyében 10% alatt van, de Bolzano megyében sem éri el az 50%-ot. Az olasz nyelvi készségek erősek az összes ladin völgyben, a német nyelvi készségek pedig Val Gardenában erősebbnek bizonyultak, mint Val Badia területén. Trento megyében a többség szeretné jobban beszélni a ladint, ez az adat Bolzano

megyében 50% körül mozog,⁷¹ amely persze utalhat arra, hogy a többség ez utóbbi területen alapvetően elégedett a ladin nyelvi készségeivel.

Bolzano Autonóm Megye – a kisebbség a kisebbségben státusz a gyakorlatban

Bolzano megyében tehát a Survey Ladins adataiból kiindulva azt látjuk, hogy a kettős kisebbségbe szorult ladin közösség létszáma és a ladin nyelv vitalitása magasabb értékeket mutat, mint Trento megyében, ahol ez a kisebbség csak egy a sok közül. Olaszországban az aszimmetrikus regionalizáció teszi lehetővé az etnikailag nem homogén területeken a szubnacionális egységek egyedi autonómiáját. Dél-Tirol területi struktúráját tekintve szimmetrikus, hiszen ugyanúgy provincia, mint bármely másik megye Olaszországban, funkcióit tekintve azonban aszimmetrikus, hiszen hatáskörei messze felülmúlják bármely másik provinciáét.⁷² A dél-tiroli autonómia procedurális egyenlőségre épül, ahol az autonóm terület és az állam kapcsolatát a kérdések folyamatos megvitatása határozza meg.⁷³ Az oktatás területén a megye hatáskörébe tartozik a kisgyermekgondozás, az iskolaépítés, valamint a szakképzés, ennek megfelelően az iskolák felügyelete is a megyei hatóságok hatásköre. A megyei oktatási tanácsban legalább három résztvevőnek ladinnak kell lennie. A Bolzanói Szabadegyetemet 1997-ben alapították,⁷⁴ ennek Bressanonében található pedagógiai kara kifejezetten ladin szakembereket képez. A ladin iskolák az „egyenlő jelenlét” elvén alapulnak, vagyis az olasz és a német egyenlő arányban van jelen az oktatásban. A trilingvizmus jegyében Dél-Tirolban a ladin diákok nyelvi kompetenciái olasz és német nyelven megegyezőek kellene hogy legyenek a tankötelezettség végére.⁷⁵ A tanfelügyelet felállítása és annak működtetése az autonóm megye hatáskörébe tartozik. A tanárokat a nyelvi kompetenciák alapján alkalmazzák, ráadásul az iskolák felvételi eljárásuk során azokat a diákokat is eltanácsolhatják, akiknek a nyelvi kompetenciái nem felelnek meg az iskola által támasztott elvárásoknak.⁷⁶

⁷¹ Dell’Aquila, Vittorio – Iannàcaro, Gabriele: *Survey Ladins, Usi linguistici nelle valli ladine*. Istitut Cultural Ladin «Majon di Fascegn», Provincia Autonoma di Trento, Centre d’Études Linguistiques pour l’Europe. 2006.

⁷² Wolff, Stefan: Complex Power Sharing as Conflict Resolution: South Tyrol in Comparative Perspective. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 329–370.

⁷³ Palermo, 2008.

⁷⁴ Parolari – Voltmer, 2008.

⁷⁵ Rautz, 2008.

⁷⁶ Baur, Siegfried – Medda-Windischer, Roberta: The Educational System in South Tyrol. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (ed.): *Tolerance through Law, Self*

A dél-tiroli ladin iskolát paretetikusnak nevezik, mivel az olasz és a német nyelv egyenlő arányban kap benne szerepet. Az óvodai csoportfoglalkozások négyhetes bontásban az első és a harmadik héten ladinul, a második héten olaszul, a negyedik héten pedig németül zajlanak. Az óvónők személye nem változik, a gyermekekkel ugyanaz a pedagógus foglalkozik minden nyelven. A nyelvek színkódolása már az óvodában elkezdődik annak érdekében, hogy a gyermekek minél könnyebben megkülönböztessék őket: a ladin nyelvhez a zöld színt, az olaszhoz a sárgát, a némethez a pirosat kapcsolják. Badia és Gardena völgyekben az általános iskolákban használt három helyi nyelv mellett az angol oktatása is megjelenik, ezt kék színnel jelölik. 2015-től kezdve feltüntetik a ladin nyelvi megfelelőt is a tananyagokon. A középiskolában egy-egy tantárgy tanítása mindig ugyanazon a nyelven történik, a ladin pedig megjelenik a hitoktatásban és az informatika oktatásában is. A Bolzanói Egyetem Bressanonéba kihelyezett pedagógiai karán a hallgatók órarendjük 30%-át az olasz szakosokkal, 30%-át a német szakosokkal, 10%-át pedig az angol szakosokkal töltik, képzésük 30%-ában pedig kifejezetten a ladin tanszék által általában ladin nyelven oktatott tárgyakat hallgatják.⁷⁷

Dél-Tirolban az autonómiastátútum alapján a közigazgatási alkalmazottak összetételének tükröznie kell a nyelvi csoportok arányát. A pozíciók meghirdetésekor a nyelvi elv érvényesül. A nyelvi csoporthoz való tartozás önbevallás alapján, nyilatkozattétel útján történik. Ha speciális tudást igénylő állásokra a meghirdetett nyelvi csoportból nem találnak alkalmas jelentkezőt, akkor a legalkalmasabb pályázót választják ki, és határozott időre veszik fel.⁷⁸ Standardizált nyelvi norma hiányában minden völgy más-más nyelvi norma alapján működik.⁷⁹ A második autonómiastátútum óta a települések nevét a ladin völgyekben három nyelven is feltüntetik. A többnyelvűség fenntartása mint a ladin otthonokban élő normáé különösen fontos a nyelvi közösség számára. A közigazgatás hivatalaihoz érkező kérésekre azok nyelvén kell válaszolni.⁸⁰ A bírósági tárgyalásokon a harmadfokú igazságszolgáltatás kivételével pedig igény esetén ladin nyelvű tolmácsolást kell biztosítani. A proporcionális munkaerőpiaci rendszer következtében a ladin nyelvű jelöltek számára allokált pozíciók elnyeréséhez a három nyelv magas fokú ismerete

Governance and Group Rights in South Tyrol. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 235–258.

⁷⁷ Videsott, Paul: *Linguistic and cultural diversity – Minority and minoritised languages as part of European linguistic and cultural diversity*. European Parliament Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies PE 751. 273 – June 2023

⁷⁸ Lantschner – Poggeschi, 2008.

⁷⁹ Videsott 2023.

⁸⁰ Fraenkel-Haerberle, Cristina: *Linguistic Rights and the Use of Language*. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 259–278.

egy külön vizsga letételével bizonyítandó, a nyelvtudást pedig jövedelemkiegészítéssel jutalmazták.⁸¹

Alto Adigében a második autonómiastatútum kihirdetése után a ladin nyelv és közösség vitalitása nemcsak stabilizálódott, hanem növekedett. A dél-tiroli autonómia kollektív jogokra épül, és főként territoriális jellegű. Az autonómia dinamikus, folyamatosan fejlődik, módosul. A 2023-as bolzanói statisztikai évkönyv adatai arról számolnak be, hogy a ladin völgyek lakosságának a száma a megyében 20625 fő volt, és emelkedő tendenciát mutat; 2001-ben ez a szám 18620, 2011-ben pedig már 19799 volt. Ebbe nemcsak a természetes szaporulat számít bele, hanem a bevándorlási ráta is. A legfrissebb adatok alapján a ladin völgyekben a születések száma 2022-ben 201 volt, a halálozásoké pedig 209. A 2021 és 2022 közötti népességsökkenést nemcsak ez, hanem az is magyarázhatja, hogy a bevándorlási ráta rendhagyó módon -40 fő volt.⁸² A 2023-as statisztikai évkönyv bemutatja továbbá a ladin népesség egészének az 1880 és 2011 közötti lélekszámváltozásait. 1880-ban a magukat ladinnak vallók a területen 8822-en voltak; továbbá érdekes adat lehet még, hogy 1921-ben, tehát nem sokkal a fasizmus térnyerését megelőzően 9910-en voltak, majd a mérések egy időre abbamaradtak, és a következő elérhető adat 1961-ből már 12594 főt mutatott. Ám fenntartásokkal kell ezt az adatot kezelni, mert nem a fasiszta rezsim és az azt követő opciók hatásának jelentéktelenségét mutatja; arról van szó, hogy a II. világháború utáni ún. „baby boom” ezt a területet is érintette. A népességnövekedés ugyanakkor egyenletes tendenciát mutat, 1981-ben 17736 főt, 2001-ben 18736 főt, 2011-ben pedig 20548 főt. A ladinok arányára vonatkozó 2011-es adat az érvényes önbevalláson alapszik, ez az autonóm megye lakosságának 4,53%-át jelenti. Az arányszámokat tekintve 2001 és 2011 között a ladinok aránya 0,16 százalékponttal növekedett. A német nyelvi csoport abszolút többséget alkot a megyében, 2011-ben 69,41%-ot tett ki, az olaszok pedig mindössze 26,06%-ot. A ladin völgyek területe 511,13 km², és a népsűrűség 40/km² fő volt. Ugyanez a dokumentum tartalmaz a beiskolázottságra vonatkozó adatokat a 2020/21-es tanévről: így ladin óvodába 662 gyermek járt, ladin általános iskolába 1148, a középfokú oktatás pedig a következőképpen alakult: a *scuola media*, vagyis a felső tagozat szintjén 683 diák tanult, a *scuola superiore* évfolyamaira pedig 491 diák járt.⁸³

⁸¹ Rautz, 2008.

⁸² Statistisches Jahrbuch für Südtirol/Annuario Statistico della Provincia di Bolzano 2023. Autonome Provinz Bozen – Südtirol, Landesinstitut für Statistics/ Provincia Autonoma di Bolzano – Alto Adige, Istituto Provinciale di Statistica [https://astat.provincia.bz.it/downloads/JB2023\(20\).pdf](https://astat.provincia.bz.it/downloads/JB2023(20).pdf) (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)

⁸³ Südtirol in Zahlen / Alto Adige in cifre 2021. Autonome Provinz Bozen – Südtirol, Landesinstitut für Statistics / Provincia Autonoma di Bolzano – Alto Adige, Istituto Provinciale di Statistica [https://astat.provincia.bz.it/downloads/Siz_2021\(13\).pdf](https://astat.provincia.bz.it/downloads/Siz_2021(13).pdf) (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)

Trento Autonóm Megye – különleges státusz igen, kettős kisebbség nem

Ezzel szemben Trentino autonóm megyében nagyjából 7000 ladin él, és autonómia-jogköreik jóval szűkösebbek. 2001 óta itt is biztosított a ladin nyelv oktatása, az óvodákban a ladin és az olasz nagyjából ugyanolyan mértékben vannak jelen, az általános iskolákban a heti két ladin óra mellett heti egy órában tanítási nyelvként is alkalmazzák, a középiskolákban pedig heti egy ladinóra van, mellette pedig heti két órában jelenik meg a ladin tanítási nyelvként. A Fassa-völgyben a közszolgálati és közoktatási pozíciók elnyeréséhez is szükséges a nyelv ismerete.⁸⁴ A völgy 1994 óta kétnyelvű közigazgatásában használják a ladint is.⁸⁵ Trentino a 2008/6-os számú megyei törvénnyel területi alapon határozza meg a ladin kisebbség védelmét, de a Fassa-völgyön kívül is sok ladin él. A Comun General de Fascia feladata e kisebbség képviselője. A Ladin Kulturális Intézet kulturális téren képviseli a regionális közösséget. A 19. cikk garanciát vállal a kisebbségi helynevek megőrzésére.⁸⁶ A Survey Ladins adatai alapján az derül ki, hogy a Fassa-völgy 60 és 80 év közötti lakói inkább ladinnak, a fiatalabb korcsoportok viszont inkább olasznak vallják magukat.⁸⁷

A 2021-es legfrissebb adatok alapján az autonóm megyében összesen 15775 ladin élt, amely az összlakosság 2,9%-a; ez az arány 2001-ben 3,5% volt. A Fassa-völgyben a 6066 ladin 58,4%-kal többséget alkot, ám míg összesen kicsivel több mint 6000 ladin lakik a kifejezetten ladin területeken, addig 9709 azokon kívül él, így a területi autonómia által biztosított pozitív diszkrimináció előnyeit nem élvezhetik. 7099 megkérdezett alapján 93,3%-uk érti a regionális nyelvet, 81%-uk képes beszélni rajta, 73,2%-uk tudja olvasni, és 55,2%-uk képes írásban is kifejezni magát e nyelven. Val di Fassán kívül viszont egyik területen sem érte el a 60%-ot a ladin nyelvet értők aránya.⁸⁸

Konklúzió

A ladin közösség jogszabályi védelméből és a statisztikai adatok vizsgálatából is kiténik, hogy a jelenlegi olasz regionalizált állam berendezkedésben az összességében alacsony létszámú és területileg viszonylag elszigetelt ladin közösség

⁸⁴ Rautz, 2008.

⁸⁵ Videsott, 2023.

⁸⁶ Legge provinciale 19 giugno 2008, n. 6. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=18194> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)

⁸⁷ Dell’Aquila – Iannàccaro, 2006.

⁸⁸ Rilevazione sulla consistenza e la dislocazione territoriale deli appartenenti alle popolazioni di lingua ladina, mòchena e cimbra. Anno 2001. Ispat Comunicazioni http://www.statistica.provincia.tn.it/binary/pat_statistica_new/popolazione/RilevazioneMinoranze_2021.1651135867.pdf (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)

helyzete előnyösebb Bolzano Autonóm Megyében, ahol egy másik kisebbség, a német ajkúaké alkotja a többséget. Kijelenthető tehát, ladin regionális kisebbség esettanulmányából, hogy valójában a kisebbség a kisebbségben státusz, vagyis a kettős kisebbségi lét egy Olaszországéhoz hasonló szerkezetű államban inkább előny, mint hátrány. Ezt bizonyítja a Második Autonómia Statútum tartalma, amely Alto Adigében már kifejezetten foglalkozik a ladin kisebbségvédelem kérdéseivel, és a paretikus iskolarendszer felállítása is a megyében, ahol a ladin nyelv nemcsak ismeretterjesztő jelleggel kap szerepet az oktatásban. Trentinóban a ladin a német kisebbség mellett nem részesül olyan hangsúlyos védelemben, hiszen domináns kisebbség hiányában nincs olyan politikai, társadalmi vagy gazdasági erő, amely az autonómia jogköreinek szélesítését kiharcolná. Kérdéses ugyanakkor, hogy egy esetleges területi reform keretében egy önálló ladin provincia kialakítása milyen hatást gyakorolna a nyelvi vitalitásra és a létszámokra, vagy a Fassa-völgy Bolzanóhoz kapcsolása hozná-e meg inkább a kívánt kisebbségvédelmi eredményeket? Az adatok alapján inkább ez utóbbi felé lenne érdemes elmozdulni, hiszen egyértelmű, hogy a ladin közösség érdekeit a kisebbség a kisebbségben státusz megfelelően képviseli. Nehéz ugyanakkor elképzelni, hogy a régiók és megyék területi demarkációja a közeljövőben megváltozna, ezt bizonyítja, hogy habár a Veneto régióbéli Cortina d’Ampezzo, Colle Santa Lucia és Livinallongo del Col di Lana lakossága a 2007-ben megtartott népszavazáson úgy döntött, Trentino-Alto Adige régióhoz, azon belül is Bolzano megyéhez szeretne inkább tartozni, az eredmény gyakorlati megvalósításáról azóta sincsenek konkrét politikai tervek.⁸⁹

Összességében megjegyzendő, hogy a ladin nyelvi közösség saját létszámából és Trentino-Alto Adige tartomány többnyelvű jellegéből fakadóan igen nehéz helyzetben van, ami a nyelv megőrzését illeti. Ennek okai között találhatjuk a földrajzi széttagoltságot, vagyis azt, hogy a ladin közösségek két régió és három provincia területén élnek, amely megnehezíti az egységes fellépést. Talán a széttagoltság miatt hiányzik az egységes nyelvi norma is, amelynek következtében minden ladinok lakta völgyben másik dialektust használnak. A tanulmányban kizárólag a Trentino-Alto Adige régióban élő ladin közösség helyzetét vizsgáltam, hiszen csakis ebben a régióban, különösen Bolzano megyében mondhatjuk el azt, hogy Olaszország regionalizált közigazgatási struktúrája miatt a ladin regionális közösség itt a német mellett kisebbség a kisebbségben státuszban van. Mind az oktatás, mind a közigazgatás, mind pedig a média területén pozitív elmozdulás történt az elmúlt 50 évben a nyelvvédelem kapcsán, a globális trendek miatt azonban ezeken a területeken a regionális nyelv jelenlétének további erősítésére van szükség annak hosszú távú megőrzése érdekében.

⁸⁹ Campanale, Laura: Competenze plurilingui nella Provincia di Belluno: un patrimonio da valorizzare. *Colloquium New Fologies*. Vol. 7. Iss. 1. 2022. 88–119.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agnew, John: The Dramaturgy of Horizons: Geographical Scale in the 'Reconstruction of Italy' by the New Italian Political Parties. *Political Geography*, Vol 16. No. 2. February 1997. 99–121.
- Arabia, Aida Giulia: Legislation by the Ordinary Statute Regions: Powers and Subjects. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 171–195.
- Avolio, Giuseppe: Institutions of Self-Government. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.,2008. 68–91.
- Baur, Siegfried – Medda-Windischer Roberta: The Educational System in South Tyrol. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 235–258.
- Benedikter, Roland: *The South Tyrol Model: Ethnic Pacification in a Nutshell. E-International Relations*. JUL 19 2021. <https://www.e-ir.info/2021/07/19/the-south-tyrol-model-ethnic-pacification-in-a-nutshell/> (Utolsó letöltés: 2025. január 26.)
- Brucker Balázs: Regionális reformok Olaszországban. In: Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Regionális reformok Európában*. Budapest: Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége. 2005. 43–63.
- Campanale, Laura: Competenze plurilingui nella Provincia di Belluno: un patrimonio da valorizzare. *Colloquium New Folologies*, Vol. 7. Iss. 1. 2022. 88–119.
- Castelli, Luca: The Administrative Structure of Italian Regions. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 197–219.
- Cavallaro, Chiara: Regional Geography. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 81–109.
- Costituzione della Repubblica Italiana. <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione> (Utolsó letöltés: 2024. november 19.)
- D'Atena, Antonio: Regionalism in Italy. *Italian Papers on Federalism*, 2013/1. 1–31.
- D'Atena, Antonio: Between Spain and Germany: The Historical Models of Italian Regionalism. In: Mangiameli Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 66–79.

- Decreto del Presidente della Repubblica 5 luglio 1988, n. 574. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:presidente.repubblica:decreto:1988-07-15;574!vig> (Utolsó letöltés: 2014. november 20.)
- Decreto legislativo. 13 dicembre 2024, n. 192. <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2024/12/16/24G00214/sg> (Utolsó letöltés: 2025. február 16.)
- Dell’Aquila, Vittorio – Iannàcaro, Gabriele: *Survey Ladins, Usi linguistici nelle valli ladine*. Istitut Cultural Ladin «Majon di Fascegn», Provincia Autonoma di Trento, Centre d’Études Linguistiques pour l’Europe, 2006.
- Dente, Bruno: Az állam és a települések között – a régiók szerepe Olaszországban. In: Horváth Gyula (szerk.): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. Pécs: MTA RKK, 1993. 321–331.
- Desideri, Carlo: Italian Regions in the European Community. In: Keating, Michael (ed.): *The European Union and the Regions*. Oxford: Clarendon Press, 1995. 65–87.
- Ferrara, Antonio – Scarpone, Davide: The Special Regions and the Autonomous Provinces. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy’s Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 111–135.
- Fraenkel-Haeberle, Cristina: Linguistic Rights and the Use of Language. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 259–278.
- Gentilini, Alessandro: Regions and Local Authorities. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy’s Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 221–248.
- Kaiser Tamás: Európaizáció és államreform Olaszországban. In: Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Regionális reformok Európában*. Budapest: Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, 2005. 65–86.
- Keating, Michael: *The New Regionalism in Western Europe*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 1998.
- Landschner, Emma: History of the South Tyrol Conflict and its Settlement. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publisher, 2008. 3–16.
- Landschner Emma – Poggeschi, Giovanni: Quota System, Census and Declaration of Affiliation to a Linguistic Group. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 219–233.
- Legge costituzionale 26 febbraio 1948, n. 5. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=7747> (Utolsó letöltés: 2024. november 20.)

- Legge 15 dicembre 1999, n. 482. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1999;482> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)
- Legge costituzionale 31 gennaio 2001, n. 2 <https://www.normattiva.it/esporta/attoCompleto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2001-02-01&atto.codiceRedazionale=001G0044> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)
- Legge Costituzionale 18 ottobre 2001, n. 3. <https://www.normattiva.it/esporta/attoCompleto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2001-10-24&atto.codiceRedazionale=001G0430> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)
- Legge provinciale 19 giugno 2008, n. 6. <https://www.consiglio.provincia.tn.it/leggi-e-archivi/codice-provinciale/Pages/legge.aspx?uid=18194> (Utolsó letöltés: 2024. november 22.)
- Legge Regionale. 24 maggio 2018, n. 3 Norme in materia di tutela e promozione delle minoranze linguistiche cimbra, mochena e ladina della Regione autonoma Trentino-Alto Adige/Sudtirolo. Regione Trentino-Alto Adige. Gazzetta Ufficiale. <https://www.gazzettaufficiale.it/atto/stampa/regioni/originario> (Utolsó letöltés: 2025. január 25.)
- Dr. Mező István: Az olasz regionális állam kialakulásának és működésének vázlatos áttekintése. In: Mező István – Wiener György (szerk.): *Regionalizmus és Önkormányzatiság*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005. 131–156.
- Migliori, Michele: Introduction to the German Language Islands in Italy: A Historical and Legal Overview. *Acta Humana*, 6. Évf. 2018. Special Edition, 31–37.
- Molnár Anna: Az önkormányzatiság kiépülése Olaszországban. A föderalizmus vita. *Regio*, 2002/2. 194–218.
- Nicolini, Matteo: Chapter 7: Reforming the territorial constitution in Italy: some reflections on durability and change. In: Abels, Gabriele – Battke, Jan (eds.): *Regional Governance in the EU*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2019. 106–122.
- Palermo, Francesco: South Tyrol’s Special Status within the Italian Constitution. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko Joseph (eds): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 33–49.
- Palermo, Francesco: Implementation and Amendment of the Autonomy Statute. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 143–159.
- Parker, Simon: Managing the political field: Italian regions and the territorialisation of politics in the second republic. *Journal of Southern Europe and the Balkans*. Vol. 8. No. 2. 2006. 235–253.
- Parolari, Sara – Voltmer, Leonhard: Legislative and Administrative Autonomy. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through*

- Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 77–103.
- Rautz, Günther: A 'Minority within a Minority': The Special Status of the Ladin Valleys. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 279–290.
- Rilevazione sulla consistenza e la dislocazione territoriale deli appartenenti alle popolazioni di lingua ladina, mòchena e cimbra. Anno 2001. Ispat Comunicazioni http://www.statistica.provincia.tn.it/binary/pat_statistica_new/popolazione/RilevazioneMinoranze_2021.1651135867.pdf (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)
- Ruggeri, Matteo: I ladini dolomitici e il nazionalismo: ragioni storiche di una condizione di marginalità politica. *Ladinia*, XLVII., 2023. 121–164.
- Saputelli, Gabriella: The Regions and Their International Activities. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 281–306.
- Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország)*. Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1993.
- Statistisches Jahrbuch für Südtirol/Annuario Statistico della Provincia di Bolzano 2023*. Autonome Provinz Bozen – Südtirol, Landesinstitut für Statistics/Provincia Autonoma di Bolzano – Alto Adige, Istituto Provinciale di Statistica [https://astat.provincia.bz.it/downloads/JB2023\(20\).pdf](https://astat.provincia.bz.it/downloads/JB2023(20).pdf) (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)
- Statuto Speciale per il Trentino – Alto Adige/ Sonderstatut für Trentino – Südtirol https://www.regione.taa.it/content/download/34421/1348589/file/STATUTO_SONDERSTATUT.pdf (Utolsó letöltés: 2014. november 20.)
- Steinicke, Ernst – Walder, Judith – Löffler, Roland – Beismann, Michael: Autochthonous Linguistic Minorities in the Italian Alps: New Legislation – New Identifications – New Demographic Processes. *Journal of Alpine Research | Revue de géographie alpine*. Vol. 99. Is. 2. 2011. 1–14.
- Südtirol in Zahlen / Alto Adige in cifre 2021. Autonome Provinz Bozen – Südtirol, Landesinstitut für Statistics / Provincia Autonoma di Bolzano – Alto Adige, Istituto Provinciale di Statistica [https://astat.provincia.bz.it/downloads/Siz_2021\(13\).pdf](https://astat.provincia.bz.it/downloads/Siz_2021(13).pdf) (Utolsó letöltés: 2024. november 15.)
- Van der Jeught, Stefaan: The Protection of Linguistic Minorities in Italy: A Clean Break with the Past. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol 15. No 3. 2016. 57–81.
- Viceconte, Nicola: Statutes and the Regional Forms of Government. In: Mangiameli, Stelio (ed.): *Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, Investigating Italy's Form of State*. Berlin: Springer, 2014. 137–170.

- Videsott, Paul: *Linguistic and cultural diversity – Minority and minoritised languages as part of European linguistic and cultural diversity*. European Parliament Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies PE 751.273 – June 2023
- Vizi Balázs: Valle d'Aosta tartomány és az alkotmányos reform Olaszországban. *Kisebbségkutatás*, 2011/3. 361–377.
- Dr. Wiener György: A regionális államfejlődés nyugat-európai modelljei. In: Mező István – Wiener György (szerk.): *Regionalizmus és Önkormányzatiság*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005. 30–40.
- Woelk, Jens: What It Means to Be Special in Relations with the Central State: Institutions and Procedures. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 121–142.
- Wolff, Stefan: Complex Power Sharing as Conflict Resolution: South Tyrol in Comparative Perspective. In: Woelk, Jens – Palermo, Francesco – Marko, Joseph (eds.): *Tolerance through Law, Self Governance and Group Rights in South Tyrol*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. 2008. 329–370.